

УДК 82-31.262.1 Іваничук

ПРИЛІПКО І. Л.

**ДУХОВЕНСТВО В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ ПОЧАТКУ
ТА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ
ТВОРІВ РОМАНА ІВАНИЧУКА «ОРДА» ТА «ЖУРАВЛИНИЙ
КРИК»)**

У статті аналізуються особливості зображення духовенства, церковно-релігійних реалій початку та другої половини ХVІІІ ст. у романах Р. Іваничука «Орда» та «Журавлиний крик». З'ясовується специфіка моделювання образів духовних діячів у контексті складних історичних, суспільно-політичних колізій; розкривається вплив історичних та політичних подій на поведінку й долю духовенства, на церковно-релігійну ситуацію.

Ключові слова: духовенство, історичні події, історична правда, образ, політика, церква.

У творчості майстра жанру історичного роману – відомого сучасного письменника Р. Іваничука – значне місце відведено зображенню духовенства та церковно-релігійних відносин. Йдеться насамперед про такі твори, як «Журавлиний крик» (1973), «Манускрипт з вулиці Руської» (1978), «Вода з каменю» (1981), «Орда» (1991), «Саксаул у пісках» (2000), «Хресна проща» (2010). Моделюючи образи духовних діячів – представників різних конфесій та різних історичних епох – письменник художньо переконливо та психологічно вмотивовано відтворює вплив на світогляд та діяльність своїх героїв історичних подій, церковних протиріч, розкриває образи духовних діячів у складних ситуаційних та світоглядних колізіях, у вимірах національно-історичної проблематики.

У романі «Орда» образ головного героя – священника Єпіфанія – учня Феофана Прокоповича, улюбленого сповідника й духівника Івана Мазепи

– розкривається у контексті трагічних подій мазепинської доби в історії України. В образі священика Єпіфанія втілені сила й слабкість людської душі, показані складні випробування стражданням і страхом, тернисті пошуки Храму духовного й національного, акцентована тема гріха й покути, самоусвідомлення й осягнення своєї місії. Підвладний страху, Єпіфаній виявляється втягненим у зрадливі по відношенню до Мазепи дії полковника Носа, який з ненависті до гетьмана, в той час як той вирушив на з'єднання з військом шведського короля Карла XII, показав військам Меншикова таємний хід до Батурина. Через страх, який виявився сильнішим за всі інші почуття, Єпіфаній став зрадником: у той час, як ординці Меншикова по-звірячому вбивали козаків й батуринців, він «скористався з острівця безпеки, який охороняли князь Меншиков і полковник Ніс; духовна неміч здолала його на самому початку різні – бо ж не зрушився з місця, наче не чув і не бачив, коли дочка диякона Покровської церкви бігла до нього разом з батьком і лементувала: „Отче Єпіфанію, чому стоїте, ви не бачите?!”» [2, 233]. Психологічно вмотивовано письменник відтворює діалектику внутрішніх процесів: страх змінюється спустошенням, намаганням виправдати себе: «[...] на місці страху зіяла ганебна порожнеча, яку він мусив заповнити виправданням свого існування [...]. Я не кинувся до отвору потаємного ходу, бо хіба затулив би його? Я не спробував рятувати дітей, бо все одно не врятував би і марно загинув» [2, 234; 235]. Після усвідомлення того, що він власною бездіяльністю та непротивленням злу зрадив батуринців, життя Єпіфанія перетворюється на тяжку покуту. Письменник показує тернистий хресний шлях Єпіфанія до звільнення від тавра зрадника. Усвідомлення ваги власної провини змінюється відчуттям неможливості зупинити зло, уособлене в образі орди. Звідси – байдужість, «тупий спокій і покора» [2, 247], усвідомлення, що «вся його людська сутність підлягала чужій волі, з якої визволитися не мав сили» [2, 251]. Герой переживає стан близький до

божевілля: бачить сотні вовчих голів, чує вовче виття, вигукує слово «армагедон», яке цар сприймає як прокляття Мазепі. Відтак, Єпіфаній, не бажаючи того, став причетним до ще одного злочину: «[...] натовп прокричав за ним „анатема!”, і Єпіфаній знову мимоволі вчинив зло, перший проклинаючи Мазепу» [2, 251]. Герой розуміє, що на нього накладено прокляття, навіть відчуває себе вовкулакою («[...] намацав пальцями на своєму обличчі вовчу пащу, і зрозумів, що ніколи вже не вирветься з неволі вовкулак [...]») [2, 252]), істотою, що несе зло: «Я проклятий за цей гріх, тому приношу із собою зло» [2, 257]. Те, що з ним трапляється, підтверджує це: його поклик не чує Мазепа, але Карл зупиняється і в цю мить «ядро, послане з московської лінії, потрапляє королеві в коліно...» [2, 252]; торкнувшись руки Мазепи, щоб отримати «відпущення невольного гріха» [2, 253], Єпіфаній стає свідком смерті гетьмана.

У Нямецькому монастирі Єпіфаній прагне «повернути до свого серця Бога, якого витіснила орда страху, байдужості і зради» [2, 255]. Складні душевні переживання героя відтворено через форму внутрішнього мовлення: Єпіфаній зізнається самому собі, що у нього «замість сумління криваве місиво із решток пошматованої віри в Бога» [2, 259], намагається знайти відповідь, чому Бог допускає зло, сумнівається у своїй вірі («Мій досвід заперечує Бога. Мій досвід не може існувати разом з вірою...» [2, 259]). Прагнучи звільнитися від тавра зрадника, Єпіфаній поступово усвідомлює, що це можливо через знайдення шляху до Храму. Образ Храму в творі багатоплановий: це реальний Батуринський храм, знищений ордою Меншикова, і, водночас, це символічний Храм – втілення духовності, національної свідомості, який, проте, також був знищений символічною ордою – людським страхом, слабодухістю. Храм – це націотворча сутність, втілення ідеї соборності – таким він постає в розумінні Пилипа Орлика: «Ми мусимо щодня вселяти в людей віру у

власний Храм на своїй землі. Іди його шукати» [2, 278]; про такий Храм говорить Єпіфанію й Павло Полуботок в останні хвилини свого життя: «Йди, Єпіфанію, шукати дорогу до Храму. Ти будеш жити доти, доки не знайдеш його на сплюндрованій Антихристом землі...» [2, 343]. Храм – це також історична пам'ять народу: «Кожен мент нашого життя – це вже історія, і коли ми втрачаємо її з пам'яті – стаємо ліліпутами, що не мають храму. Тільки пам'ятаючи минуле, можна прозріти майбутнє» [2, 326]. Храм – це те, що врятує народ від духовного й фізичного рабства, це мета, до якої треба йти, долаючи національне безпам'ятство: «Що потрібно дати народові, щоб він народом залишився, коли в нього відбирають меч? Сто разів правий Тимотей Вергун: мисль, просвіту, науку права і державності, філософію буття. Крізь які інститути слід провести народ, щоб він мав усе це про запас на випадок поразки? – Тільки крізь храм науки і духовності. [...] творімо святині у власних душах! [...] Минув час подвигів, настала пора праці. Спершу треба засвітити храмові свічки в людських душах!» [2, 352; 379; 381]. До позицій Тимотея Вергуна та Єпіфанія, які переконані, що шлях до Храму має пролягати через самоусвідомлення та духовне вдосконалення, антитетичною є позиція Сивого Козака (в ньому Єпіфаній упізнає невмирущого Мамая), який переконаний, що дорогу до Храму слід прокладати мечем: « – [...] з ордою в душах – мільйони. Ходімо, отче, підіймати повстання в Україні й убивати всіх заражених!» [2, 360]. Відтак, письменник показує два можливі шляхи знищення духовного рабства, два способи здобути волю й вилікуватися від національного безпам'ятства: духовний та збройний. Врешті, шляхи ці перетинаються, про що й говорить Сивий Козак: « – Моя дорога пряма, твоя – звивиста, але вони перетинаються, як бачиш. [...] Я йду бунтувати народ, а ти зводи Храм – тільки так зможемо вибороти собі волю» [2, 370].

Пошуки Єпіфанієм Храму стають сенсом його життя, шлях до нього пролягає через сумніви й зневіру («І мені в довгих пошуках Храму враз

здалося, що його ніколи й не було на світі» [2, 351]), через намагання усвідомити, де шукати Істину («Де вона? На вістрі лева мамаївської шаблі чи у затворницькому спогляданні своєї душі; у класі академії, де засіваються уми спудеїв зернами науки, чи за амвоном перед спраглими духовного очищення прочанами; у вільному гурті людей, де кожен має право на свою думку, чи у злотованому послушенством суспільстві, в якому всі слухають одного?» [2, 394]). Врешті, Єпіфаній приходить до висновку, що кожен має право вибору власного шляху до Храму й Істини, що шлях цей ніколи не є прямим та легким. Власний вибір робить і Єпіфаній, адже відчуває свою місію: «Мені ж, бачу, суджено не вмирати, а змагатися з малістю. Такий хрест поклав на мене Бог і випробовує всевладним своїм перстом» [2, 336]. Сумніви Єпіфанія у меті подальшого життя розвіюють слова його колишнього вчителя – професора Києво-Могилянської академії Тимотея Вергуна: «То що єсть тепер істина? Звичайно ж – воля, тільки виборювати її тепер, коли в нас відібрано меча, можемо єдиною мислю... Воскрешаймо прудко наш розум! [...] Візьми перо і розкрий злочини і чесноти достойні, розповіж про народження й загибель царств, постав на очі подвиги героїв, що жили в славі, витлумач священне вчення трисвятого Бога. Історія – це свідок часів, світло істини, вчителька життя, а слово літописця робить її безсмертною. Напиши історію неволі – і цим підтвердиш справедливість єдиної істини – свободи!» [2, 350]. Слідуючи порадам свого вчителя, Єпіфаній осмислює історію, долю свого народу, намагається знайти причинно-наслідковий зв'язок між історичними подіями, пояснити причини історичних трагедій українського народу. Саме через усвідомлення сенсу історичних подій, через відчуття себе в історії частиною свого народу та його трагічної долі приходить Єпіфаній до розуміння власної дороги, сенсу й мети свого життя: «Я вічний тут. Я існую в категорії Є і в ній завжди зостануся. Нема такої сили на світі, що могла б перемістити мене і мій вічний народ у

категорію БУЛО, позбавивши нас перспективи БУДЕ. Ми йдемо у безупинному поході часу – горді, мудрі і з нашим Богом, а за нами дріботять, підбігають і губляться в невідомості тіні тиранів» [2, 398]. Те, що шлях до Храму має прокладати не холодна зброя, а духовна – слово – переконує Єпіфанія і язичницький Даждьбог, слова якого увиразнюють ідею про синкретизм національних та релігійних первнів, язичницьких і християнських традицій: «Ти несеш у собі Слово – Логос. А Слово стане Ділом і залишиться поміж нами. Народ чекає на твоє Слово – і хай буде воно справедливим» [2, 366]. Отже, усвідомлення Єпіфанієм власної місії, шлях до якої пролягав через спокутування гріха непротивлення злу, відбувається через спорудження Храму – навернення власного народу Словом-Логосом до Бога, утвердження єдності національних та християнських цінностей: «Впевненість прийшла до Єпіфанія: він воздвигне Храм, в якому Спаситель людства, що прийшов у світ з Назарету, благословитиме дух Даждьбога, назавжди вселеного в українську святиню. Цю благу вість – свій євангеліон – він понесе в Україну. [...] Будуть це слова про єднання земного й Божого у новітній святині, про воскресіння прадавніх звичаїв під знаменням єдиного Христа [...]. Я несу людям замість меча Слово. Меч став затяжкий для ослаблих рук, меч може тримати народ, сильний духом, а дух зміцнюється Словом» [2, 367].

Письменник розкриває образ свого героя у контексті складних історичних колізій: втрата української державності під тиском ординців-росіян, зруйнування Батурина, проголошення гетьмана Мазепи зрадником, перетворення народу на рабів. Письменник показує загарбницьку суть російського самодержавства, а царя Петра ототожнює з антихристом, адже саме так його сприймали люди за «скасування патріархату після смерті всесвятійшого Адріана, за прирівняння монастирів до кріпацьких поселень, за перелиті на гармати церковні дзвони, після чого Московія

назавжди оніміла, за вбивство царевича Олексія» [2, 332]. Через образ Меншикова, який намагається переконати Єпіфанія, що «немає кращого життя для будь-якого народу, ніж тихе рабство» [2, 317], й що «тільки Московія – Третій Рим – несе світові месіянство» [2, 318], а також через образ карликів увиразнюються владні амбіції Росії. Знищення карликів – збірного й символічного образу національного безпам'ятства, малоросійства, духовного рабства й страху – мета, яку досягає Єпіфаній, а, відтак, певним чином покутує свій гріх непротивлення злу: «Я знищив карликів. [...] Он пішли вирослі з карликів люди без орди в душах [...]» [2, 360]. Йдучи складним шляхом спокути через страждання й випробування, Єпіфаній приходить до усвідомлення не лише власної місії, а й причинно-наслідкових зв'язків між трагічними історичними подіями, що визначили долю народу. Як наслідок, його власний гріх непротивлення злу проектується з індивідуального плану в національний вимір: «А наш храм зостався в розвалинах, він доруйновувався на наших очах, [...] ми мовчали, німі й ниці раби, коли визволителя України називали зрадником українського народу, а лицарів, що загинули за волю – чужоземними запродавцями. Своєю мовчанкою ми оплюгавили власний храм [...]» [2, 378]. У жертвовному служінні українському народу Єпіфаній бачить своє остаточне призначення, а своїм Храмом – Україну. Про це йому говорить й Лебедиця-Мотря – уособлення його «білої душі» [2, 410]: «Іди, ось перед тобою намет Бога із многими людьми – Україна. Це Храм твій, в якому водрузиш освячений твоєю покайною кров'ю хрест» [2, 411].

У контексті образного, ідейно-тематичного плану твору увиразнюється роль українського духовенства в історичних й церковно-релігійних процесах XVIII ст. Притримуючись історичної правди, Р. Іваничук показує, що багато талановитих духовних діячів, зокрема професорів Києво-Могилянської академії, виїзджали до Петербурга й своєю діяльністю, розумом служили чужій державі. Так сталося й з

Тимотеєм Вергуном – колишнім професором Києво-Могилянської академії, учителем Єпіфанія. Він сам говорить про це: « – Вже майже сотню літ годує Україна розумом Москву. [...] І вже учитель царської родини поет та друкар Симеон Полоцький, і вже блюститель всеросійського патріаршого престолу Стефан Яворський, і великий дидакал київський, а потім ректор греко-латинської московської школи Єпіфаній Славинецький, і письменник Дмитро Туптало, митрополит Ростовський, і, нарешті, кладезь усіх нинішніх мудростей – поет, філософ, астроном і політик, псковський єпископ і голова „вченої дружини” Петра І Феофан Прокопович – усі найменовані московськими, і дико лютує російське духовенство, коли ми нагадуємо про наше українське походження» [2, 348]. На запитання Єпіфанія про те, яка ж роль в Петербурзі колишніх вихованців Києво-Могилянської академії, Тимотей Вергун відповідає: « – Допомагаємо Феофанові обезсмертити діяння Антихриста Петра. [...] ми, не маючи змоги написати історію гетьмана Мазепи, пишемо історію Петра, і зрячий уздрить... Залишився таки Феофан живий і книги філософські пише, а ті книги візьме колись наш нащадок і умудрить себе, і гріх йому простить» [2, 348; 349].

З твору увиразнюється взаємозв'язок історичних, суспільно-політичних та церковно-релігійних процесів. Показовою в цьому сенсі є реакція духовенства на діяльність Івана Мазепи: та частина духовних діячів, яка була покійна волі царя, бажаючи зберегти свої привілеї, вислужитися, за наказом імперської влади проголошувала у церквах прокляття Мазепі. З представником цієї частини духовенства Єпіфаній зустрічається у Скиті Манявському. З уст священника, який відправляє Божу службу, Єпіфаній чує «несусвітньо блюзнірські слова» [2, 409] – прохання молитися за «святійшую заступницю царицю Анну» [2, 409] й прокляття Мазепі: «[...] священник, кваплячись і соромлячись слів своїх, пробубонів: – Івашкові Мазепі, людиноненависнику, зрадникові й

хриstopродавцеві, – анатема!» [2, 409]. Окрема ж частина духовенства, зберігаючи національну свідомість та незалежну позицію, при цьому ризикуючи власним життям, не виконувала імперських вказівок. Таким у творі є полонений отець Данило з Ставків: усвідомлюючи, що загине мучиницькою смертю, він, не бажаючи бути причетним до зла й стати зрадником, виявляє непокору й говорить правду царю Петру про злочинства московської орди: « – Я покрию цю ганьбу своїм життям і скажу: лукавий царю, зруйнував еси Батурин, людей перебив, навіть дітей не пошкодував, то й ми не зарікаємося в московській крові по коліна бродити, бо за зруйнування Батурина вся Україна встане!» [2, 249]. Витримавши тортури, стоячи перед лицем смерті, отець Данило не зраджує Україну й Мазепу, залишається вірним своїй позиції і, як мужній та чесний патріот, проклинає не гетьмана Мазепу, а царя Петра.

Відповідно до історичних реалій письменник показує, що тодішнє вище духовенство у своїй більшості ставало запродавцями, людьми, які заради матеріальних та кар'єрних інтересів нехтували своїм духовним покликанням. Такими у творі постають ігумен Алілуй та патріарх Діонізій. В уявному діалозі зі своїм учителем – професором Простибогом – Єпіфаній констатує: «Бога в народі вбивають самі священнослужителі. Ви ж чули, Вчителю, про Алілуя, що спалив храм і книги, ви ж бачили пам'ятник зрадникові, поставлений навпроти святого собору. Ви ж знаєте, що константинопольський патріарх Діонізій продав київську митрополію московському патріархові за двісті золотих червінців і сто двадцять соболиних шкур – й отримав цю плату з рук антихриста-царя» [2, 400]. Ігумен Алілуй – слухняний виконавець наказів царя Петра, якого в народі називають Юдою та слугою антихриста: « – Юда, – відказав прочанин. – Окаянний Алілуй, слуга Антихриста. Це ж він спалив древлехранилище... І стародавні розписи в печерах кислотою витравив – щоб і в помині не було слави предків» [2, 396–397]. За свої вислуги перед царем ігумен був

нагороджений царським орденом Андрія Первозванного, генеральськими аксельбантами.

Спираючись на історичні факти, Р. Іваничук відтворює церковно-релігійну ситуацію в Україні на початку XVIII ст. Промовистими тут є слова Даждьбога: «Великий народ не може бути наслідувачем чужих релігій і ритуалів, він мусить мати свій незалежний шлях духовного життя. У московській церкві, що нині панує в Україні, нема релігії – є тільки засоби поневолення і нищення українських звичаїв та мови. Духовна столиця України не може бути ні в Римі, ні в Константинополі, ні в Москві – тільки в Києві» [2, 366]. Негативна роль російської православної церкви увиразнюється й через показ її намагань нав'язати українській церкві свої норми, контролювати релігійне життя в Україні: «Третій Рим – Москва уявила себе єдиним у світі пристанищем православної віри і, поставивши вище церкви державу, примусила пастирів стати її агентами. Що може дати людині церква, підпорядкована кріпосній державі – крім рабства? Що може дати людям теократична влада – крім тюрми? Московське самодержавство оголосило всенародну тюрму „царством божим“; а тому для Храму в ньому місця немає» [2, 400].

У романі «Журавлиний крик» образи духовенства розкриваються у контексті подій другої половини XVIII ст., зокрема селянської війни під проводом О. Пугачова, російсько-турецької війни, Коліївщини, зруйнування Запорізької Січі, переслідування вільнодумців тощо.

Одним із головних образів твору є архімандрит Соловецького монастиря Досифей, якого «п'янило [...] почуття всесильності, яке він виборов для себе сам і яким повністю міг насолоджуватися лише там, за товстими мурами чернечої фортеці» [1, 60]. Діяльність архімандрита сприяла зміцненню Соловецького монастиря, який на той час був водночас чернечою обителлю й в'язницею: «За його владарювання пішла каналами до монастиря свіжа вода з соловецьких озер, запрацював млин,

до трапезної потекли проводами освіжаючі напої з Квасоварної вежі» [1, 64]. Досифей домігся ставропігії, яка надавала незалежність монастиреві, підпорядковувала йому війська та надавала право архімандриту чинити «над солдатами суд і розправу» [1, 61]. Поєднуючи у своїй діяльності духовні обов'язки та роль коменданта Соловецького острога, архімандрит сумлінно виконує вказівки Синоду: «Досифей ніколи не розмовляв з колодниками, ніколи їх не допитував, навіть не цікавився, яка провина в'язня. [...] Архімандритові залишалося тільки виконувати синодальний припис: у каземат його чи в земляну тюрму, під міцним караулом до смерті чи на розкаяння [...]» [1, 67]. На схилі літ Досифей відчуває: те, що він зробив для обителі не буде оцінене і його ім'я забудуть, а тому, щоб увічнити себе, він вирішує залишити «нащадкам літопис Соловецького монастиря, а в цьому літописі – себе самого» [1, 64].

Негативна семантика образу архімандрита Досифея розкривається через окремі промовисті деталі: він домігся свого статусу тим, що «ще ієромонахом писав на Гавриїла доноси в синод» [1, 64]; він неохоче відповідає на питання богомільної жінки, адже «не любить розмовляти з простолюддям» [1, 63]. Найяскравіше негативні риси архімандрита увиразнюються через показ його ставлення до в'язня – філософа Павла Любимського, який нагадав Досифею Іоанна Предтечу й неприємно вразив своєю сміливістю, непохитністю й розумом. Тому архімандрит призначає «напутником» Любимському саме Пахомія – ченця, який в минулому був катом. Те, що Павло Любимський не є схожим на інших заляканих і покірних в'язнів, стає причиною того, що архімандрит втрачає спокій: «Досифей відчував, що він сам поволі стає духовним в'язнем цього колодника, від якого навіть кат у чернечій рясі не може домогтися покори. [...] Не може того бути, щоб я зумів збудувати таке чудо зодчества, а не міг зламати хребта нікчемному в'язневі» [1, 169; 170]. Досифей відчуває, що заспокоїться лише тоді, коли побачить покору Любимського, адже

розумів, що «людина зі зламаним хребтом менш небезпечна на свободі, ніж сильна духом у казематі» [1, 169]. Аби зламати непокору Любимського, Досифей вдається до способу, який, на його думку, мав би перетворити Предтечу на Ірода. Архіандрит наказує Любимському покарати нагайкою Пахомія: «Досифей тамував вдоволену посмішку. Він стояв збоку й чекав, чекав нетерпляче, поки засвистить нагайка в руках Предтечі, поки він почне башлувати ченця. Тоді благородне обличчя філософа покриється лудою звіра, і стане він з Предтечі Іродом, а зі світу архіандрита навіки щезне образ ув'язненого пророка» [1, 173]. Проте, зламати Любимського Досифею не вдалося – Любимський перемиг Пахомія не нагайкою, а силою духу та словом й кат у чернечій рясі визнав свою провину. Павло Любимський розгадав задум Досифея й відкрито говорить про його методи, що суперечать уявленню про діяльність духовної особи: «Я знаю вашу школу нищення людей. Проголошувати анафеми устами одноплемінників, убивати ворогів своїх руками їх братів. Одним пострілом класти двох. Одного фізично, другого духовно. [...] Ви бажали побачити мене катом, а не борцем. Це вам ніколи не вдасться» [1, 174]. Реакція Досифея остаточно розкриває його натуру, увиразнює його схильність до тюремних, а не до духовних обов'язків: « – Згнуо... Згнуо! – зашипів Досифей [...]. – Бери нагайку! – крикнув архіандрит ченцеві. – І віднині напучуй його нею, скільки душа захоче!» [1, 174].

Збагнути натуру Досифея, як і справжнє призначення Соловецького монастиря, зумів ще один в'язень – «небезпечний державний злочинець» [1, 187] – останній отаман Запорізької Січі Петро Калнишевський, який, спостерігаючи за архіандритом, розмірковує та робить висновки: «Навіщо аж так далеко забродити, щоб молитися богу? Чи, може, тут не моляться, тільки стережуть, а хрести зіп'яли до небес, щоб обманути бога? [...] Обличчя архіандрита мармурово-біле й холодне, мов лід. Ні, цей не молиться, він обдурює бога, зводячи величні куполи церков» [1, 187].

Наступник Досифея – архімандрит Ієронім – не вирізняється позитивними рисами: свій титул преосвященного оберігав, «як міг, тремтів і з боязні втратити високий сан майже не виїжджав з монастиря, воліючи особисто слідкувати за монастирським і тюремним замками [...]» [1, 220]. Як колишній скарбник він мав своє улюблене заняття – «перераховувати монастирські гроші й перетоплювати золоті речі у злитки» [1, 220]. Водночас, на відміну від свого попередника, Ієронім здатен на співчуття: спостерігаючи за Петром Калнишевським, він переймається його долею й тим, що не може її змінити, адже має коритися царським наказам, проте Ієронім робить те, що в його силі – переводить Калнишевського у вигідніший каземат.

Архімандрит Герасим – наступник Ієроніма – не знаючи, як зміна влади після смерті цариці Катерини вплине на його посаду, аби не нашкодити необережними діями власній особі, займає нейтральну позицію, що швидше нагадує позицію пристосуванства: «Та головне нині – тяжко ридати. Соловецькі голосіння долинути мусять аж до стін зимового палацу, щоб зворушили імператора трени соловецьких монахів, він же бо син покійної. [...] Нині головне – плакати, завтра – теж, і післязавтра – аж до нового указу. Бо важко передбачити, що буде далі, а за сльози по цариці таки ніхто не покарає» [1, 355]. Проте, архімандрит Герасим не вгадав примх і бажань вищої влади, яка призначила нового архімандрита, а його повернула в статус простого ченця за те, що «на заупокійній відправі по цариці надто ревню плакала братія, забувши радіти з приводу того, що на престол ступив найрозумніший з усіх, які досі царствували» [1, 356].

Відтак, через зображення образів трьох архімандритів Соловецького монастиря, письменник показав залежність тодішньої російської православної церкви від влади, розкрив свавільну політику Російської імперії, яка підпорядкувала собі Церковний Синод. Втручання державних

діячів у церковні справи, прислужництво окремих священослужителів владі виявляється і в такому епізоді: священником Покровської січової церкви за пропозицією, а фактично за наказом Румянцева, було призначено Володимира Сокальського, а Кирила Тарловського увільнено від священничих обов'язків, оскільки він «має непевне минуле» [1, 127]. Таким чином, духовні діячі ставали заручниками політики Російської імперії, виконавцями волі царів та їх спідручних. Свідчення цьому – дії священника Сокальського, який супроти волі козацтва виголосив присягу цариці: «Скориставшись миттєвим затишшям, поперед старшин виступив піп Сокальський і затягнув: „ – Тобі присягаємо, богом послана милостивице наша, вірними бути повелінням твої-ім!..”» [1, 133]. Про себе сам Сокальський каже, що він слуга Божий і царський [1, 134], а тому змушений коритися царським розпорядженням. У важкий і вирішальний для Запорізької Січі час Сокальський, виконуючи приписи царських спідручних, зокрема Румянцева, закликає до покори, апелюючи при цьому до Божих заповітів: «[...] піп читав проповідь про смирення, яке окупитьесь сторицею, погрожував прокляттям тим, хто візьметься за зброю. Аж тепер Калнишевський зрозумів достеменно, чого Румянцев прислав йому Сокальського [...]» [1, 194].

Як і в романі «Орда», Р. Іванчук наголошує, що не всі духовні діячі були слухняними виконавцями царської політики. Так, отець Кирило Тарловський, який за наказом Румянцева був увільнений від обов'язків священника у Покровській церкві на Січі, змушений був утікати в дикі степи, ставши таким чином «диким попом». Добре ставлячись до Тарловського за його вірну службу й не бажаючи брати на себе гріха, кошовий Калнишевський не відправляє його у Глухів під конвоєм, як це йому було наказано, а радить йти з Січі й до кращого часу служити Богові та людям на хуторі Воскресенівці. «Дикий піп» Тарловський є прикладом духовного діяча, якому не байдужі національні інтереси України,

політичні події – цим він нагадує Шрама – героя роману П. Куліша «Чорна рада». У неспокійний для України час Тарловський під рясом за поясом носив пістоль й, прагнучи зберегти запорізькі вольності, протистояти тиску царської політики, спрямованої на знищення Запорізької Січі, разом з Павлом Любимським складає листа до кошового отамана, у якому вказує на необхідність протистояти сваволі царських посіпак, доводить потребу «єднання запорізького козацтва з яйцьким лицарством проти коронованих злочинців» [1, 167]. Ставши архімандритом Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, Кирило Тарловський переховує втікачів, надає притулок тим, хто втікав від нестерпних умов життя в Україні, зумовлених політикою Російської імперії. Саме він дає притулок Уляні та Христині – дружині й донці Павла Любимського, а з часом переховує у потаємній келії Самарського монастиря й самого Павла Любимського. Значну роль відіграв отець Тарловський у віднайденні Павлом Любимським сенсу й мети життя після його втечі з Соловецького монастиря: він радить Любимському написати про пережите й осмислене: «Іди, синашу, в келію, бери папір, перо й віддавай таємницю свого життя людям» [1, 345—346]. Як справжній духовний пастир, Тарловський переймається не лише духовними обов'язками, турбується він і про добробут своїх парафіян, виступає на захист слобідських селян, яких за наказом князя Потьомкіна мали перевести в підпорядкування дворянину Трещокіну.

Отже, моделюючи образи духовних діячів у контексті історичних процесів початку та другої половини XVIII ст., Р. Іваничук дотримувалася історичної правди, акцентував на взаємозв'язку суспільно-політичних та церковно-релігійних подій. Багатогранність, психологічна переконливість зображених образів духовних діячів зумовлена значною мірою складністю ситуаційних колізій, у яких вони розкриваються, морально-етичним, філософським та національним змістом творів. Образи героїв акцентують водночас конкретно-історичні (зруйнування Батурина, знищення

Запорізької Січі, імперська політика XVIII ст. щодо України та її церкви, роль російської православної церкви) та «вічні» теми (гріх і покута, шлях до Храму, духовна незламність, нероздільність християнських та національних цінностей). Спираючись на історичні факти, Р. Іваничук показав, що духовні діячі у всі епохи не були осторонь історичних подій, були активними учасниками суспільно-політичних процесів, проте проявляли себе у цій ролі по-різному: або стаючи слухняними виконавцями волі влади, перетворюючись на її прислужників (образи ігумена Алілуя, патріарха Діонізія («Орда»), архімандритів Досифея та Герасима, священника Сокальського («Журавлиний крик»)), або ж до кінця зберігаючи вірність християнським та національним цінностям (образи Єпіфанія, отця Данила («Орда»), священника Кирила Тарловського («Журавлиний крик»)).

ЛІТЕРАТУРА

1. Іваничук Р. Журавлиний крик : Історичний роман / Р. Іваничук. — Л. : Каменяр, 1989. — 375 с.
2. Іваничук Р. Орда // Мальви ; Орда : романи / Р. Іваничук. — Харків : Фоліо, 2006. — С. 229—414.

ПРИЛИПКО И. Л.

ДУХОВЕНСТВО В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ НАЧАЛА И ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII СТОЛЕТИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ РОМАНА ИВАНЫЧУКА «ОРДА» И «ЖУРАВЛИНЫЙ КРИК»)

В статье анализируются особенности изображения духовенства, церковно-религиозных реалий начала и второй половины XVIII в. в романах Р. Иваничука «Орда» и «Журавлиный крик». Выясняется специфика моделирования образов духовных деятелей в контексте сложных

исторических, общественно-политических коллизий; раскрывается влияние исторических и политических событий на поведение и судьбу духовенства, на церковно-религиозную ситуацию.

Ключевые слова: духовенство, исторические события, историческая правда, образ, политика, церковь.

PRYLIPKO I.

**CLERGY IN THE CONTEXT OF HISTORICAL EVENTS OF
BEGINNING AND OF THE SECOND HALF OF XVIII -TH CENTURY
(ON THE MATERIAL THE ROMAN IVANYCHUK'S NOVELS
«HORDE» AND «CRANE'S CRY»)**

The paper analyzes the specificity of representation in Roman Ivanychuk's novels «Horde» and «Crane's Cry» the clergy, the church-religious relations of the beginning and of the second half of the 18 century. The author elucidates the specificity of modeling images of clergy in the context of complex's historical, social-political events and describes the influence the historical and political events on the behaviours and fates of clergy, on the church-religious situation.

Key words: clergy, historical events, historical truth, image, politics, church.

Стаття надійшла до редколегії 25.01.2013 р.

